

ve *ğalaâtü's-şûfiyye* ile (s. 177-178) *Be-yânü zeleli'l-fukarâ* (s. 187) adlı risâlelerinde fakr ve fakir anlayışı hususunda düşünülen hatalara dikkati çekmiştir.

Fakr ve fakir terimleri, bazan önde gelen sûfilerin kabul edemeyecekleri kadar yanlış şekillerde yorumlanmıştır. Aristo geleneğine bağlı bir ahlâk anlayışının savunucusu olan filozof İbn Miskeveyh, dünya işlerinden uzak durmayı fazilete engel olduğu gerekçesiyle en büyük reziletlerden biri sayar ve, "Bu yüzden zâhidleri yerdik" der (*Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 107, 147). Râgib el-İsfahânî de mutasavvıf olduklarını ileri sürerek dünya işlerini bırakanların kaçınılmaz olarak başkalarının kazançlarıyla geçinmek zorunda kalacaklarına, bunun da ahlâken kabul edilebilir bir durum olmadığına işaret eder (*ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şerf'a*, s. 266-268). Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Takıyyüddin İbn Teymiyye gibi Selefî âlimler de sûfilerin fakrı zenginlikten üstün tutmalarını tenkit etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî'ye göre servetin miktarı yerine servet biriktirmedeki niyete ve bunun ne şekilde kullanıldığına bakmak gerekir (*Telbîsü İblîs*, s. 170-177). İbn Teymiyye, Kur'an ve Sünnet'te fakr kavramının dar ve zâhirî anlamda ganînin zıddı olarak kullanıldığını, tasavvufun ilerlemiş dönemlerinde bu kavrama yüklenmiş olan anlamlarla ilişkisi bulunmadığını ileri sürer. Ona göre zengin ile fakirden hangisinin daha üstün olduğu yolundaki sorunun cevabı, hangisi takvâda daha ileri ise onun üstün olduğu şeklindedir (*Mecmû'u fetâvâ*, XI, 20-21, 119, 122-123). Bu sözler aslında sûfilerin takvâ anlayışından farklı bir görüşü içermemektedir. İbn Teymiyye, bazı mutasavvıfların ashâb-ı Suffe'nin durumunu delil göstererek sabreden fakirin şükreden zenginden daha üstün olduğu tarzındaki görüşlerine de katılmaz. Zira ashabın en faziletliileri aşere-i mübeşşere'dir ve bunlardan sadece Sa'd b. Ebû Vakkâs ehl-i Suffe'dendir (*a.g.e.*, XI, 44, 56-57). Ancak, "İnsanların en üstünü oldukları tartışmasız olan peygamberlerden bir kısmının hayli zengin olduğu da bilinmektedir" (*a.g.e.*, XI, 68-69, 120-121, 127-128) derken peygamberlerin büyük çoğunluğunun fakir olduğunu göz ardı eder. Ayrıca çok varlıklı sûfiler de vardır. Öte yandan Mevlânâ, "Dünya mal mülk, altın ve kadın değil Allah'ı unutmaktır" diyerek tasavvufun maddî zenginliği asla reddetmediğini özellikle vurgulamıştır (ayrıca bk. DERVİŞ).

BİBLİYOGRAFYA:

Ebû'l-Bekâ, *Külliyât*, "fakr" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "fakır" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "fkr" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "fakr", "fakır" md.leri; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "fakr", "fakır" md.leri; *el-Mu'cemü's-şûfî*, s. 884-887; *Müsned*, II, 231, 250, 410, 540; III, 224; IV, 443; VI, 57, 207; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8, "Rikâk", 16, 51, "Cizye", 1, "Megâzî", 13; Müslim, "Zikir", 94, "Zühd", 6; Ebû Dâvud, "Edeb", 101; İbn Mâce, "Veşâyâ", 4; Tirmizî, "Zühd", 3; Nesâî, "İstî'aze", 14, 16, "Sehiv", 90, "Veşâyâ", 1, "Zekât", 60; Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye*, Kahire 1970, s. 356; Serrâc, *el-Lüma*, s. 68-81, 95-97, 520, 522; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 95-97; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, Kahire 1961, II, 394-423; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 107-147; Mâverîdî, *Edebü'd-dunyâ ve'd-dîn*, Kahire 1963, s. 212-220; İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 27; Beyhâkî, *ez-Zühûd'l-kebîr* (nşr. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut 1408/1987, s. 63; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Kahire 1966, s. 536-549; Hüvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, Tahrân 1338, s. 21, 24-33, 65, 99; Herevî, *Menâzil*, s. 28; Râgib el-İsfahânî, *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şerf'a*, Beyrut 1400/1980, s. 266-268; Gazzâlî, *İhyâ*, II, 258; IV, 185-238; Abdülkâdir-i Geylânî, *Gun-yetü't-tâlib*, Beyrut 1988, II, 48-54, 148-152; a.mlf., *Fûtâhu'l-ğayb*, Kahire 1370, s. 70; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, Kahire 1959, s. 170-177; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, Beyrut 1966, s. 494-496; Bakîf, *Şerh-i Şaḥiyyât*, s. 580; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥât*, Kahire 1292, II, 170, 348, III, 460; a.mlf., *Fuṣûṣ* (Afîfî), s. 56, 105; Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 134-173; Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, XVII, 52; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XI, 1-128; Kâşânî, *İstîlâḥâtü's-şûfiyye*, s. 104; Lisânüddin, *Ravzatü't-ta'rif* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut 1970, II, 477; İbn Künfûz, *Ünsü'l-fakir ve 'izzü'l-fakir*, Rabat 1965; Câmî, *Nefehât*, Tahrân 1336, s. 10-12, 16-18, 21; Sülemî, *Ṭabaḳât*, s. 560; a.mlf., *Uṣûlü'l-Melâmiyye ve ḡalaâtü's-şûfiyye*, Kahire 1985, s. 177-178, 187; a.mlf., *Beḡânü zeleli'l-fukarâ* (nşr. Süleyman Ateş, Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risâleleri içinde), Ankara 1981, s. 187-207; Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ*, Bulak 1256, s. 12-14; Şemseddin Ahmed, *İstîlâḥâtü's-şûfiyye*, Leknev 1904, s. 32-33; Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr*, İstanbul 1330; Hasan Lutfî Şuşut, *Fakir Sözleri*, İstanbul 1958; Kâsım Ganî, *Târîḫ-i Taṣavvuf der İrân*, Tahrân 1340, s. 275, 283, 516; Afîfî, *et-Taṣavvuf: şerretü'n-râhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 273-276; Reynold A. Nicholson, *Fî't-Taṣavvufi'l-İslâmî ve târîḫih* (trc. Ebû'l-Alâ el-Afîfî), Beyrut 1969, s. 53, 65; Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, s. 122-124.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

FAL

(الفال)

Çeşitli tekniklerle gelecekte ve bilinmeyenlerden haber verme, gizli kişilik özelliklerini ortaya çıkarma sanatı.

Arapça'da fâl (fe'l) "uğur ve uğurlu şeyleri gösteren simge" anlamına gelir. Batı dillerinde umumiyetle "gelecekte haber verme (kehanet)" anlamındaki Grek-

çe manteia (İngilizce'de mancy, Fransızca'da mance) ekiyle yapılan ve fal türlerine göre değişen kelimeler kullanılmaktadır (geomancy = toprak falı; ornithomancy = kuş falı gibi).

İnsanoğlu tarih boyunca gerek kendisiyle gerek çevresiyle ilgili bilinmezleri anlayıp keşfetmeye, istikbalin neler getireceğini önceden öğrenmeye ve böylece kendi kaderine hükmetmeye çalışmıştır. Şüphesiz bunda esrarengize ve meçhule karşı olan merak ve tecessüs duygusunun da büyük payı vardır. Bir bakıma her şekle bir mâna verme ve her davranışa bir anlam yükleme insanın yapısından gelen bir özelliktir. İnsanın bilinmezi ve esrarengiz olanı keşfetmek için çeşitli yöntemler kullandığı bilinmektedir. Zaman içinde onun bu ihtiyacını karşılamak üzere bu işi meslek edinenler çıkmış ve bunlar toplumda büyük itibar görmüşlerdir. Kâhin, sihirbaz, büyücü, şifacı, falcı ve bakıcı gibi isimlerle anılan bu kişiler mistik sezgi gücüne dayanarak, görünmez varlıklarla temasa geçerek, yahut tabiatdaki bazı varlık ve nesnelerin durum ve davranışlarını yorumlayarak bu konuda söz sahibi olduklarını iddia etmişlerdir. Normal insanlar için meçhul sayılanı anlamaya ve deşifre etmeye, böylece ona hükmetmeye çalışan bu kişilerin iddiası ne olursa olsun alanları ve yöntemleri arasındaki benzerlikten dolayı bu meslekleri ifade eden kavramlar çok defa birbirini yerine kullanılmaktadır. Meselâ Batı dillerinde fal, kehanet ve bakıcılık "divination" kelimesiyle ifade edilmektedir. Ancak yine de falcılık, kehanet, büyücülük, bakıcılık ve sihirbazlık arasında farklar vardır.

Fal genelde ya bazı alet ve vasıtalarla ya da bazı yöntemlerle tahminlerde bulunma, içinde bulunulan zamanla ve gelecekle ilgili yorumlar yapma işidir. Kehanet ve bakıcılıkla ortak yönleri varsa da fal özü itibarıyla farklıdır. Çünkü kehanet ve onun özel bir şekli olan bakıcılık cinler yardımıyla veya özel yeteneklerle (bakış, sezgi vb.) icra edilir. Bu bakımdan falcı kâhin ve bakıcıdan farklıdır. Kâhin (şaman), riyâzet sırasında aç kalıp kendinden geçtiği ve vecde ulaştığı durumlarda gözle görülmeyen varlıklardan özel olarak bilgi aldığını iddia eder. Bakıcı kâhinlerin göz yeteneği gelişmiş bir sınıftır; ateşe, suya, yağa ve diğer bazı şeylere bakarak açıklamalar yapar. Falcı da bazı şeylere bakar, belirli işlemler yapar, özel alet ve vasıtalar kullanır; ancak onun farklı bir yeteneği ve uymak

zorunda olduğu zühd kuralları yoktur. Falcı bazı teknikler, kurallar ve söz kalıplarıyla belirli şeylerden anlamlar çıkarıp olumlu veya olumsuz sonuçlara ulaşır. Ayrıca falda şimdiki zamanla veya gelecekle ilgili bir tahmin söz konusu iken sihir ve büyüde mevcut durumu iyile yahuht kötüye yönlendirme ön plana çıkmaktadır.

Falda çeşitli araçlar ve teknikler kullanılmakta, buna göre de değişik fal türleri ortaya çıkmaktadır. Tarihin muhtelif devirlerinde çeşitli kültürlerde bilinen ve uygulanan başlıca fal türlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Yıldız falı (horoscopy). İnsanın doğduğu günü dikkate alarak o günkü göğün durumu, yıldızların konumu ve insan üzerindeki etkilerinden hareketle onun kaderi hakkında yorum yapma işidir. Falın bu çeşidi, yıldızların konum ve tesirlerini inceleyerek insanın kaderini önceden bilmeyi amaçlayan astrolojiyle yakından ilgilidir. El falı (chiromancy). Eldeki çizgilerden kişinin geleceğini okuma işidir. Kuş falı (ornithomancy). Kuşların uçuş şekli ve seslerinden bir anlam çıkarmak suretiyle gelecek hakkında bilgi verme işidir. Kağıt falı (cartomancy). Üzerinde çeşitli şekil ve semboller bulunan kağıtların muhtelif tekniklere göre açılıp dağıtılması ile ortaya çıkan sonucun yorumlanması işidir (iskambil ve tarot falı gibi). İç organlar falı (haruspicy, aruspace, extispicine). Bazı hayvanların iç organlarına bakarak yorum yapma işidir (Karaciğer falı [hepatoscopia], bağırsak falı [extaspicy] gibi). Kum (toprak) falı (geomancy). Kum, toprak, toz ve çakıl taşları ile tesadüfen tesbit edilen belli noktalar ve bunların şekilleri üzerine yapılan yorumdan ibaretir. Zar falı (lithomancy). Taşlarla veya zarla yapılan faldir. Kitap falı. Belli bir dilek ve niyetle bilhassa kutsal kitapları açıp bulunulan yerdeki ifadeleri yorumlama işidir.

Falın bunların dışında ateş falı (pyromancy), su falı (hydromancy), rüya yorumu (oneiromancy), astrolojik güçlerle etkilendiği söylenen vücut şekilleriyle ilgili fal (morphoscopy), başın şekline göre yapılan fal (phrenology), matematik uygunluklar falı (numerology), kura çekmek suretiyle yapılan fal (sortilege), çay falı (tasseography), kahve falı gibi fal türleri de vardır. Bazan öyle tekniklerle karşılaşılır ki onun bir çeşit fal olduğunu anlamak âdeta mümkün olmaz. Meselâ irade dışındaki vücut hareketleri, âni sancılar, seğirmeler, aksırmalar vb. şeyler-

den anlam çıkarmak, bunları yorumlamak; zehir, kaynar su gibi şeylerle ceza verip ona göre sonuçlar çıkarmak gibi yöntemler bunlardan sayılır. Bazı fallar tabii bir olayı gizemli sayarak onun şifresini çözmeye çalışır ve bu tür işlemlerde çok defa fal ile kehanet birbirine karışır veya karıştırılır.

Tarih boyunca bazı dinlerde din adamlarının aynı zamanda kâhinlik yaptıkları da bilinmektedir. Milâttan önce 4000 yıllarında Mısır'da, Çin'de, Bâbil'de ve Kalde'de falcılık-kâhinlik yapıldığını bugün bazı belgeler ortaya koymaktadır. Falın en eski menşei muhtemelen Mezopotamya'dır.

Geleceği bilmeye yönelik çok sayıdaki teknik Akkadlar döneminde gelişmiş, daha sonra bütün Asya ve Akdeniz bölgelerine yayılmıştır. Kullanılan tekniklerin çeşitliliği ve günümüze kadar ulaşan yazılı belgelerin çokluğu, bu tür işlerin bütün sosyal tabakalarda yaygın olduğunu göstermektedir. O dönemde en çok kullanılan fal tekniği iç organların incelenmesiydi (Eliade, I, 81, 85). Mezopotamya'da Sumerler'den itibaren rastlanan bu teknik milâttan önce II. binyılda oldukça gelişme gösterdi. Çok titiz kurallara bağlanan bu teknikte kurban edilen kuzuların iç organları ve özellikle de karaciğer, safra kesesi, akciğer ve bağırsakları inceleniyordu (EUn., V, 715). Bir diğer fal tekniği de suya bir miktar yağ dökmek suretiyle iki sıvının karışımından ortaya çıkan şekillerin yorumuna dayanmaktaydı. Buna "lecanomancy" denilmektedir (Eliade, I, 95).

Bâbil'de çocukların doğum ayları ve özürü doğumlara göre yapılan yorumlar, tıbbi belirtiler, insan fizyonomisi, hayvan davranışları, rüya ve takvim falı ile astroloji gibi teknikler de kullanılıyordu. Diğer tekniklere göre daha sonra gelişen astroloji Kaldeliler'de, Babilonya'da ve Asur'da daha çok krallar tarafından krallık ve devletle ilgili olarak uygulanıyordu (Berthelot, s. 38-39).

Mezopotamyalılar'a göre yıldızlar göğün yazıları idi. Onlar, milletlerin ve insanların kaderinin orada yazılı olduğuna inandıkları için bu konuda bir yorum şekli geliştirmişlerdi. Önemli olayların vukuunda yıldızların ne durumda olduğu belirlenip benzeri durumlarda benzer olaylar beklenirdi. Astrolojide burçlara başvurunun milâttan önce 700'lerden itibaren ortaya çıktığı sanılmaktadır. Bir kimsenin doğumu esnasında yıldızların durumundan hareketle onun ka-

derinin bilinebileceğine inanılırdı. Milâttan önce 29 Nisan 410'da doğan bir Kaldeli'nin kaderinin ne olacağını haber veren bir çivi yazılı metin ele geçmiştir. Gökyüzü ile yeryüzü olayları arasındaki münasebetle ilgili müşahedeler astrolojik kodlar halinde belirlenmişti. İnsanlar hayat olaylarını yorumlamak için bu kodlardan faydalanıyorlardı. Hititler'de de genel olarak kehanet, özel olarak da fal mevcuttu. Yazılı belgelerde kendilerinden "bin tanrılı" diye bahseden Hititler, kaderlerini bu tanrıların yönettiğine inandıklarından tanrıların isteklerine cevap vermek veya kendi dileklerine cevap alabilmek için fala başvurmuşlardır. Tanrıların verdikleri işaretler olarak görülen olaylar Hitit dilinde "şagai" (işaret, belirti, omen) terimiyle ifade edilmekte, bunlardan bazıları iyi, bazıları da kötü belirti olarak yorumlanmaktaydı.

Hititler Bâbil'deki fal türlerinden en fazla astrolojik olanları benimseyip kullanmış, ay ve güneş tarafından verilen işaretler özellikle kral ve ailesi için geçerli kabul edilmiştir. Hititler, hayvan iç organları ve karaciğer bakıcılığından kendilerine has bir tür olan et (kuş) falını geliştirmişlerdir. Bu fal türünde amaç, organlarda gözlenen belirtilere göre Bâbil'deki şekliyle hangi olayların meydana geleceği hakkında kehanette bulunmak değil, kendi sordukları somut sorulara olumlu ya da olumsuz cevaplar bulmaktır. Hititler'de falın en çok kullanıldığı alanlardan biri de savaşıydı. Hitit ordusunun takip edeceği yol, kışlayacağı şehir, saldırıya geçeceği yer ve zaman, kralın zafer ihtimali hep fal aracılığı ile belirlenirdi. Diğer taraftan herhangi bir kötü belirtinin sebebi, kimin için bir felâket bildirdiği de falla öğrenilmeye çalışılırdı. Falın kullanılmasında önce fal sorusu sorulmakta, sonra uygulanmasına geçilmekte ve falın cevabı alınmaktaydı. Cevap istenilen şekilde değilse diğer sorularla fal sürdürülür, yapılan bir fal diğer bir fal türüyle kontrol edilirdi. Hititler'de kullanılan başlıca fal çeşitleri talih falı (kin), kuşların uçuş falı (muşen), et falı (kuş), kızıl keklik falı idi (muşen hurri) (Dinçol, s. 6-10).

Eski Yunan'da rahiplerin yanında, gâipten haber vermekten ziyade gelecek için öğütlerde bulunma ve tanrıların isteklerini öğrenme niteliğine sahip "mantis" adını taşıyan kâhinler vardı. Bunlar Tanrı'nın isteklerini öğrenebilmek için başka usullere başvurmakta birlikte en çok kuşların uçuş tarzını inceleyerek yo-

rumlar yaparlardı. Mezopotamya'da görülen, hayvanların bağırsak ya da karaciğerini inceleme usulü Yunanistan'da da yaygındı. Yunanlılar'ın en büyük kehanet tanrısı Apollon'du; onun Delfoi'daki tapınağı ve bu tapınaktaki Pitya adlı kâhin büyük üne sahipti (Mansel, s. 143-216). Orfeus dininde rahipler geleceği önceden haber vermek, uğursuzlukları ortadan kaldırmak gibi işlerle meşgul olmuşlardı (a.e., s. 222).

Mânevî varlıklar ve beşerî olmayan yaratıklar tarafından gönderilen haberleri alma maksadı taşıyan falın (augury) eski Yunan ve Roma'daki klasik şekli kuşların uçuşunun tanrıların yönetiminde olduğu, ancak falcılarda da bir şifresinin bulunduğu inancına dayanır. Bütün diğer gizli haberler de "augurium" kelimesiyle ifade edilmiştir. Kuşların uçuşları, çığlıkları ve davranışları, Hint-Avrupa kavimlerinde olduğu gibi Yunan ve Romalılar'da da uğur-uğursuzluk sebebi olarak görülmüştür. Bu husus Aristo'nun kuşlarla ilgili komedisinden de anlaşılmaktadır. Aristo ayrıca insanın kaderini yüz çizgilerinden tahlil eden bir kitap yazmıştır. Yunan filozoflarından Pisagor bazı Asya ülkeleriyle Mısır'ı dolaşmış, Kaldeliler'in ve Mecûsiler'in gizli bilimlerini araştırmıştır. Bazı kaynaklar Eflâtun'un da fala inandığını belirtmektedir. Hemen bütün mitolojiler falcılarla ilgili hikâyelere yer vermektedir. Meselâ Yunan mitolojisine göre Apollon evlenmek istediği Cassandra'ya falcılık yeteneği vermiştir. Yine bilgi tanrısı Apollon zar şansıyla ilgili falı Hermes'e vermiş, böylece Hermes kumarbazların tanrısı olmuştur.

Eski Roma'da çok önemli bir rahip koleji vardı. Kuşların hareketlerini takip ederek onların verdiği işaretlerden dinî, dünyevî kararlar çıkaran rahipler, devlet memurlarının herhangi bir konuda ne yapmaları gerektiğini tavsiye edebiliyorlardı. Bu işleri "Libri Augurales" denilen kutsal prensipler düzenliyordu. Kuş falı âyininin ayrıntılarıyla tasvir eden çok sayıda Grek ve Latin metni vardır. Siyasî, askerî, dinî işlerle ilgili tanrıların tercihine delâlet eden işaretler bu falın malzemesidir. Kuş falı âyininin icrası esnasında rahip seçtiği kelimelerin vurgularına özen gösterir, böylece onun Tanrı ile insan arasındaki iletişimi sağladığına inanılırdı. Eski insanlarca yanılmaz bir bilgi kaynağı olarak görülen iç organlar falı Yunan ve Romalılar'ca da çok önemli kabul ediliyordu. Yine eski Yu-

nan ve Roma'da içine bazı şeyler atılan su yüzeyi ile aynanın da yansıttığı görüntülerle geleceği bildirebileceğine inanılırdı. Ayrıca gök gürültüsü, şimşek gibi meteorolojik olaylar da falcılıkta kullanılıyordu.

Eski Çinliler'de fal uzun bir geçmişe sahipti. Şang hânedanı zamanından itibaren (m.ö. yaklaşık 1765-1123) bu ülkede devlete ait işlerde verilecek kararı belirlemek amacıyla koyun, öküz kemikleri, kaplumbağa kabuğu ile tabiat ruhları ve atalara danışma şeklinde fala bakılırdı. Çok sayıdaki fal ve kehanet çeşitleri arasında kürek kemiği tekniği (scapulimancy) en gözde olanı idi. Kaplumbağa kabuğu ve civan perçemi otunun uzun ve kısa sapları ile kura suretiyle tamamlanan bir fal geleneği yaygınlık kazandı. Aslında Çinliler astrolojiye özel bir önem vermekteydiler. Bu husus yer falında da kendini göstermekteydi.

Çin kültürüne ait meşhur beş klasikten biri I-Ching (Değişiklikler Kitabı) en eski fal kitabı olarak bilinir. Çin'de kökü eskilere dayanan ve Chou hânedanı zamanında başvuru alan "pa kua" falında altmış dört tane köşeli şekil bulunur. Bu ise Çin felsefi, kozmolojik spekülasyonlarının temelidir (I-Ching). Her pa kua üç çizgiden oluşur ve bu çizgilerin özel bölünme tarzları vardır. Bunların âlemin sırlarını ihtiva ettiğine inanılırdı. Bu çizgiler ayrıca kum falında da kullanılırdı.

Hindû astrolojisi Çin ve Ortadoğu sistemlerinin karma şekliydi. Bu çizgili fal biçimi İslâm dünyasında "remil" diye bilinen fal türüdür. Uğurlu sayılanları yanında ölüm habercisi gözüyle bakılan güvercin ve baykuş Hindistan'da da kuş falı bakımından önemliydi. Hindistan'da fal ve kehanet işlerini Atharva rahipleri yürütürdü. Bunlardan başka önceleri dinî karakterleri olmayan falcılar da bulunmaktaydı. El, yüz vb. vücut organları ile yapılan fal çeşitlerinin de bulunduğu Hindistan'da milâttan sonraki yüzyıllarda gelecekte haber verme konusunda rüya yorumu geliştirdi. Hindistan'da astrolojiye büyük önem verilmesine rağmen Buda müridi olduktan sonra bütün sahte hünerleri, fal ve kehanet faaliyetlerini reddetti. Bununla beraber bu konuda kendisinden farklı düşünen şakirdleri de vardı. Hindistan dışındaki Budistler'ce yerli fal gelenekleri sadece tanınmakla kalmamış; Budist keşişleri Hint astrolojisinin olumlu yanlarını Tibet, Moğolistan, Burma, Seylan ve Siyam gibi ülkelere de sokmuşlardır. Tibet'te Çin tar-

zı astroloji Hindistan'inkine baskındı ve yaygın kura falının bir kılavuzu bulunuyordu. Kılavuzda sonuçlara göre şu başlıklar yer almaktaydı: Eve ait, yardımlar, hayat, tıbbâ ait, düşman, ziyaretçiler, iş, seyahat, kayıp mal, servet, hastalık.

Çinliler, Kuzeydoğu Asya ülkeleri ve bazı Batı ülkeleri gibi (meselâ eski Almanlar ve Yunanlılar) Japonlar da kürek kemiği falına bakarlardı. Bir geyik kürek kemiğini ateşe tutarak ısıttıktan sonra çatırtılarından anlamlar çıkarma şeklindeki fal uygulamasının hâlâ devam ettirildiği bölgeler vardır; ayrıca kaplumbağa kabuğu da öteden beri kullanılmaktadır. Japonlar arasında özellikle kadınlar ve âşıklar karanlıkta yere bir değnek diker, değneğin çevresine kutsal pirinç serpiştirir ve "yol kavşağı falı" denilen bu yolla tanrıların kismetlerini karışlarına çıkarmasını beklerlerdi. Böylece onlar, belirledikleri yerden geçecek ilk erkeğin ya da eş adayının ne istediğini bilmeye çalışırlardı. Bu fal geleneği yakın zamanlara kadar sürmüştür.

Japonlar'da astroloji ve kuş falının bulunduğu dair elde yeterli bilgi yoktur. Çin'de yaygın olan bu fal çeşitleri muhtemelen Japonya'da ilgi görmemiştir. Bununla beraber bu ülkede, üzerinde numaralar yazılı kura çubuğu falı vardı. Zelzele, fırtına ve sellerin savaşı haber veren âlâmetler olduğuna inanılırdı. Japonlar güneş ana tanrıcısının tapınağına hevesle dönüp ondan geleceğe dair bir ışık kapmak isterler. Rüya da gelecekle ilgili şeylerin görüldüğüne inanırlar ve onun yorumuna önem verirler.

Türkler'in müslüman olmadan önceki dinî törenlerinde ve günlük hayatlarında falın önemli yeri vardı. Orta Asya Türkçesi'nde fal kavramı ırk kelimesiyle karşılanıyordu. Nitekim Kâşgarlı Mahmud *Divânü lügati't-Türk*'te bu kelimeyi "falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin içinden geçeni bilmek" şeklinde açıklar. Türkler'de fal anlamına gelen kelimelerden biri de **tölgedir**. Suya ve aynaya bakma; kurşun, köz ve tütsü; kürek kemiği, kahve, bakla falları Türkler'de yaygın olan fal türlerindendir. Şamanlar kayıp kişilerden haber almak için ayna kullanmışlardır. Kürek kemiğiyle fal bakma Asya'nın birçok bölgesinde yaygınlık kazanmıştır. Orta Asya Türkleri, Moğollar, Araplar, Yunanlılar, Romalılar ve bazı Balkan halklarında koyun ve keçi gibi hayvanların kürek kemiğiyle fala bakma geleneği vardır. Türkler arasında İslâm'dan önce de mevcut olan bu yöntem günü-

müzde Anadolu'nun hayvancılıkla geçinen bazı yörelerinde uygulanmaktadır. Bakla falı da eski Ön Asya ve Orta Asya menşelidir. Orta Asya Kazak ve Kırgızları ile Özbekler'de bu fal **kumalak** adıyla bilinir.

Yahudilik'te de geleceği keşfetme, bilinmezi anlama ihtiyacı ile bu işi yapanlar ve özel yöntemler mevcuttur. Bu ihtiyacın karşılanması için meşrû olan ve olmayan yollar vardır. Geleceği keşfetme ve bilinmezi anlamanın meşrû kabul edilen yolları peygamberî haber, sâdik rüya, Urim ve Thummim yoludur. Peygamberler gelecekle ilgili şeyleri Tanrı'dan öğrenip insanlara bildirmekte (I. Krallar, 22/5-23; II. Krallar, 3/11-16), onların gelecekle ilgili söyledikleri mutlaka tahakkuk etmektedir (Tesniye, 18/20-22). Ahd-i Atîk'te rüya yoluyla çeşitli kişilerin gelecek hakkında bilgilendirildiğine dair mâlumat vardır (meselâ bk. Tekvîn, 37/5-10; 40/5-22; 41/1-8, 25-36; Daniel, 2/1-45; 4/4-27). Ahd-i Atîk'te meşrû kabul edilen bir diğer yol da Urim ve Thummim yoludur. Urim ve Thummim, İsrâiloğulları'nın onlar vârsiyasıyla Tanrı'nın iradesini anladıkları mahiyeti bilinmeyen nesnelerdir. Tanrı Hz. Mûsâ'ya Urim ve Thummim'i hüküm göğüslüğü içine koymasını emretmiştir (Çıkış, 28/30). Başkâhin, İsrâil milletiyle ilgili şüpheli ve tehlikeli durumlarda bunları kullanarak Tanrı'nın iradesini öğreniyordu (Sayılar, 27/21; I. Samuel, 14/41). Buna rağmen halk arasında yalancı peygamberlere, ücretle iş yapan kâhinlere ve falcılara müracaat edenler de vardı (Hezekiel, 13/17; Mika, 3/11).

Geleceği bildiren kâhinlerle peygamberler arasında ilişki kurulan Yahudilik'te bazı peygamberler kâhinlerin kullandığı bir kısım yöntemleri (mûzik gibi) kullanıyordu (I. Samuel, 10/5; II. Krallar, 3/15). Peygamber de kâhin de gelecekten haber vermekle birlikte ikisi arasında verilen bilginin kaynağı itibariyle fark vardı. Kâhinlerin faaliyetleri Allah'ın mutlak kudretine, ona ait olana müdahale kabul edildiği için yasaklanmıştı. Diğer taraftan niyet tutma, tefe'ülde bulunma ve Allah'tan bir işaret bekleme câizdir. Hz. İbrâhim'in kölesi Eliezer Hz. İshak'a eş seçerken (Tekvîn, 24/14) ve Saul'ün oğlu Yonatan Filistin kampına giderken tefe'ülde bulunmuştu (I. Samuel, 14/9-10).

Yahudi kutsal kitabına göre gelecekle ilgili gizli bilgiler, peygamberî haberlerin dışında çeşitli isimlerle anılan kişilerce muhtelif yöntemler kullanılarak anlaşılmalı veya ortaya çıkarılmaya ça-

lışılır. Bu tür insanları ifade eden üç ana terim vardır. Bunlardan **menahes** "işaretleri gözlemek" anlamındaki **nahas** kökünden gelir ve bazı işaretleri yorumlayarak gelecekte haber veren kişiyi ifade eder. **Meonenin** menşei tartışmalıdır; kuşları gözleyip uçuşlarını ve seslerini yorumlayan kişiyi anlatır. Kelimeye "ruh veya cin çağıran, bulutların durumunu inceleyerek yorum yapan" anlamı da verilmektedir. **Kosem, kesem** ise "ip, ok vb. araçlarla kehanette bulunma ve fal bakma" anlamında kullanılmaktadır.

Ahd-i Atîk'te ve yahudi dinî literatüründe zikredilen başlıca fal türleri şunlardır: **Kâse falı** (iki değişik uygulaması için bk. Tekvîn, 44/5, 15; Sayılar, 5/12-31); **karaciğer falı** (Hezekiel, 21/21); **fal oklarıyla gerçekleştirilen fal** (Hezekiel, 21/21); **terafim falı** (Hezekiel, 21/21; Zekarya, 10/2); **çubuk, değnek falı** (Tekvîn, 30/37; Hoşea, 4/12; I. Samuel, 20/20; II. Krallar, 13/15; Hezekiel, 21/21); **ağaç falı** (Hoşea, 4/12; Hâkimler, 9/37; II. Samuel, 5/24; Talmud döneminde "ağaçların dili" denilen bir fal türü vardı); **kuş falı** (Sifra Keduşim, 6; Sifrei Deuteronomy, 171); **yıldız falı** (İşaya, 47/13); **gölge falı** (Sayılar, 14/9); **ölülerle konuşarak geleceği öğrenme** (necromancy) (I. Samuel, 28/3, 7, 9; II. Krallar, 21/6; II. Tarihler, 33/6; İşaya, 8/19).

Bu fal türlerine rağmen yahudi kutsal kitabında her tür kehanet ve fal yasaklanmıştır. Tevrat'ta, "Gizli şeyler Allah'ımız Rabbindir" (Tesniye, 29/29) cümlesiyle gayb bilgisinin Allah'a ait olduğu ve bu alandan uzak durulması gerektiği vurgulanmış, "Aramızda oğlunu ve kızını ateşten geçiren, yahut falcı, yahut münecim, yahut sihirbaz, yahut afsuncu, yahut büyücü, yahut cinci, yahut bakıcı, yahut ölümlere danışan bulunmayacak" (Tesniye, 18/10-11) denilerek bunlar yasaklanmış, bu işlerle meşgul olanların öldürülmeleri emredilmiştir (Levililer, 19/31; 20/6, 27). Kral Saul bütün cincileri ve bakıcıları ülkeden kovmuş (I. Samuel, 28/3, 9), Yoşiya'nın dinî reformu çerçevesinde bunlar ortadan kaldırılmıştır (II. Krallar, 23/24). Diğer taraftan Yahuda Kralı Manasse bütün bu yasakları çiğnemiştir (II. Krallar, 21/6; II. Tarihler, 33/6).

Talmud'da rabbiler kehanete karşı kararsız bir tavır benimsemişlerdir. Bir yanda her tür kehanet ve falcılığı yasaklayan ifadeler, öte yanda Babilonya bilginlerinin (amoraim) yaşadığı bölgedeki yaygın uygulama rabbileri, yasak olan ke-

hanetle (nahas) izin verilen "işaretler" (si-manim) arasında belli bir ayırım yapmaya sevketmiştir. Maimonides bütün kehanet çeşitlerinin yasak olduğunu belirtirken Abraham b. David Posquières işaretlerin câiz olduğunu ileri sürdü. Bununla beraber bazı olaylarda neyin işaret, neyin kehanet olduğu tam olarak ayırt edilememektedir.

Ortaçağ süresince hem yahudiler hem de hristiyanlar gökyüzündeki cisimlere ve insan bedenine, el, yüz gibi organlarla aksırma gibi hallere bakarak falcılık yapmaktaydılar. Hayvanların hareket ve sesleri de bu doğrultuda değerlendiriliyordu. Meselâ acı acı havlayan bir köpek ölmüş birinin ruhunun şehirde gezdiği-ne, arkasını sürüyen bir köpek ise ölüm meleşinin yakınlarda olduğuna işaret sayılırdı. Diğer taraftan bazı yiyecekler hayra yorulurdu. Nitekim yıl başında (Roş-ha-şana) yenilen yiyeceklerin hepsinin hayra yorulan anlamları vardı. Ortaçağ Yahudiliği'nde hristiyan kaynaklarından ve Greko-Romen geleneklerden gelen inanışlar da vardı. Meselâ yılbaşı ile büyük kefarete günü (Yom Kipur) arasındaki on gün boyunca mum yakma âdeti bunlardandır. Eğer bu süre içinde mum sönurse fal bakan kişinin o yılın sonu gelmeden öleceğine, sönmezse yaşayacağına inanılırdı. Hem yahudiler hem de hristiyanlar Kitâb-ı Mukeddes'i bir fal aracı olarak kullanmışlardır. Ayrıca Ortaçağ'larda özellikle Almanya'da define bulmak için çubuk falı uygulanmıştı.

Yahudilik'teki kadar olmasa bile fal ve kehanet Hristiyanlık için de önemli bir gelenek teşkil etmekteydi. Hristiyanlık'ta falcılığın temelleri Grek-Roma ve yahudi geleneğine dayanır. Ahd-i Cedîd'de falcılıkla ilgili bilgiler oldukça azdır. Rüya yoluyla bilgilendirme Ahd-i Cedîd'de de vardır (örnekleri için bk. Matta, 1/20; 2/13; 27/19). Ahd-i Cedîd'in "Resullerin İşleri" bölümünde hristiyan olmayanlar arasındaki sihirbaz ve falcılarla ilgili bilgiler verilmiş (8/9'da Sâmiriyeli Simun, 13/6'da Kıbrıslı sihirbaz Elimas, 16/16'da kendisinde falcı ruhu olan kadın gibi), ancak bunlar hoş görülmemiştir.

İlk hristiyanlar fal ve kehaneti büyü-nün bir kolu olarak kabul ediyorlardı. Hristiyan teolojisinde insanla gerçek Tanrı arasındaki ilişki ortadan kalktığı, bunun yerine insanla insan tanrı İsa arasındaki yakınlık ortaya konduğu için kehanet ve faldaki iyi-kötü mücadelesi İsa ile şeytan arasındaki savaşın bir parçası olarak algılanmış, insana musallat olan

kötülükler, medyumluk ve benzeri şeyler cinlerin işi sayılmıştır. Ancak astrolojik alâmetler, rüya yoluyla olması gerekeni anlama ve bir işi kura ile belirleme iyi karşılanmıştır. Roma İmparatorluğu'nda falcılıkla ilgili halk gelenek ve yöntemleri Hristiyanlığa girmiş ve kaynağı ne olursa olsun Hristiyanlık'taki falcılık geleneğinin gelişimi genelde hristiyanlara hâkim olan imparatorların tutumuyla bağlantılı olmuştur.

Kilise literatüründe kâhin ve falcılara şu adlar verilmiştir: *Incantator*. Kelimelerle kehanette bulunup hastaları iyi eder, ölenleri kutsar veya onlara beddua eder, hava şartlarını yönlendirir. *Arioli*. Bir idolün etrafında dönerek mesleğini icra eder. *Aruspice*. Bunlar kürek kemiği veya kümes hayvanlarının göğüs kemiklerini kullanarak falcılık yaparlardı. *Augure*. Kuşların uçuş yönlerine göre fala bakardı. *Astrolog*, *genethiaci*, *mathematici*. Yıldızlara bakarak falcılık yaparlardı. *Sortilegi*. Kutsal metinden rastgele bir sayfa açıp fala bakardı.

Augustin, İskenderiyeli Clement ve Tertullian gibi ilk kilise babaları fal ve kehaneti reddetmişlerdir. IV. yüzyılda kilise fal ve kehanetle daha yakından ilgilenmeye başladı. Laodicia (343-381 [?]), Vannes (461 veya 465), Agde (506), Orleans (511) konsillerinin kanunları bu işleri zararlarına dikkat çekip yasakladılar. Papa II. Gregory'nin başkanlığında 721'de toplanan konsilde Roma kilisesi arioli, aruspice, incantatorların işleriyle diğer kehanet türlerinin tamamını yasaklayıp aforoz etti. Buna rağmen kehanet ve fala ilgili telakki ve uygulamalar sürmüştür. Kilisenin göz yumduğu ve Ortaçağ'larda en çok yaygınlık kazanan tür astroloji idi.

Ortaçağ ve Yeniçağ hristiyan dünyasında en yaygın fal türleri küreye bakma, rüya yorumculuğu, el fali ve numerojodir. İskambil fali da oldukça yaygın olup kabalistik mistisizmin etkisini temsil eder. Doğudaki Bizans Hristiyanlığı'nda en gözde fal türleri aynaya bakma, su fali, tabak, fincan fali, kum fali ve rüyalardı.

Rönesans ve reform bu hareketleri suçladyısa da kehanet, rüya ve kutsal kitap fali bu çevrelerde de varlığını sürdürdü. Halk kesimlerinde bu tür faaliyetlerin devam etmesine karşılık kilise her tür kehanet ve fala olumsuz gözle bakmıştır.

Câhiliye devri Araplarında da diğer kavimlerde olduğu gibi fal, bakıcılık ve ke-

hanet birbirine karışmış olarak yaşamaktaydı (aş. bk.).

BİBLİYOGRAFYA :

F. D. Geal, "Lots", *IDB*, III, 164; S. G. F. Braddon, "Divination", *DCR*, s. 243; "Magic and Folklore, Byzantine", *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1987, VIII, 18; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm: Putlar Kitabı* (trc. ve nşr. Beyza Düşüngen), Ankara 1969, s. 36, 40, 46; Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'orient classique*, Paris 1895, s. 145-213; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 29, 73; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 786-805; G. Van der Leeuw, *La Religion*, Paris 1970, s. 220-221, 371-374; A. Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1971; R. Berthelot, *La Pensée de l'Asie et l'astrobiologie*, Paris 1972, s. 38-39; M. Eliade, *Histoire des croyances et des idées religieuses*, Paris 1984, I, 81, 85, 95; Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 142-145; Belkis Dinçol, "Hititlerde Fal ve Kehanet", *Arkeoloji ve Sanat*, sy. 4-5, İstanbul 1979, s. 6-10; "Fal ve Falcılık", *TA*, XVI, 90; S. Ahituv — L. I. Rabinowitz, "Divination", *EJd.*, VI, 111-120; I. P. Culiano, "Astrology", *ER*, I, 472-475; M. Yuso, "Chance", *a.e.*, III, 194-195; Evan M. Zeusse, "Divination", *a.e.*, IV, 375-382; E. Bourguignon, "Necromancy", *a.e.*, X, 345-347; R. Bloch, "Portents and Prodigies", *a.e.*, XI, 454-457; H. J. Rose, "Divination (Introductory and Primitive)", *ERE*, IV, 775-780; a.m.f., "Divination (Greek)", *a.e.*, IV, 796-799; L. Spence, "Divination (American)", *a.e.*, IV, 780-783; L. W. King, "Divination (Assyro-Babylonian)", *a.e.*, IV, 783-786; L. A. Waddell, "Divination (Buddhist)", *a.e.*, IV, 786-787; G. Dottin, "Divination (Celtic)", *a.e.*, IV, 787-788; T. Barns, "Divination (Christian)", *a.e.*, IV, 788-792; G. Foucart, "Divination (Egyptian)", *a.e.*, IV, 792-796; H. Jacobi, "Divination (Indian)", *a.e.*, IV, 799-800; M. Revon, "Divination (Japanese)", *a.e.*, IV, 801-806; M. Gaster, "Divination (Jewish)", *a.e.*, IV, 806-814; G. Wissowa, "Divination (Roman)", *a.e.*, IV, 820-826; G. M. Bolling, "Divination (Vedic)", *a.e.*, IV, 827-830; R. A. "Divinatoires (Techniques)", *EUn.*, V, 713-717; T. Fahd, "Fa'1", *El2* (Fr.), II, 777-779.

MEHMET AYDIN

İslâm'da Fal. Etnolojik bir terim olarak özellikle gayb, gelecek ve insan karakteri hakkında bilgi verme amacı taşıyan bütün esrarengiz faaliyetleri ifade eden fal kelimesiyle, "fal tutmak" anlamına gelmekle birlikte umumiyetle gelecek ile ilgili iyimser beklentileri dile getiren tefe'ül (tefe'ül) Câhiliye döneminde de görülmektedir. Yine Arapça'da "uğursuzluk" mânasına gelen *tiyere* ile "herhangi bir nesne veya olayı uğursuz sayarak ondan gelecekte birtakım olumsuz durumların doğacağını vehmetme" anlamını taşıyan *teşe'üm* (teşe'üm) de tefe'ülün karşıt anlamı olarak kullanılıyordu. Ancak bu kelimelerin "ileride ortaya çıkacak bazı olaylar için işaretler taşıma" noktasında birleştikleri görülmektedir.

Tarihin çok eski dönemlerine ait çeşitli kültürlerden birtakım şekil değişikliklerine uğrayarak günümüze intikal eden ve bütün toplumlarda bir bâtil inanç ya da folklor unsuru olarak varlığını sürdüren fal kullanılan yöntem, malzeme ve yöneldiği konuya göre çeşitli adlar almıştır. Bunlardan Câhiliye dönemi Arapları arasında yaygın olduğu bilinen fal türleri şu şekilde sıralanabilir: Hattû'r-remli. Kum üzerine bazı çizgiler çizerek bakılan bir fal çeşididir. *Zecr*, *tiyere* ve *iyâfe*. Çeşitli hayvan ve insanların ses, davranış ve izlerinden hareket ederek açılan fallardır. *İrafê*. Su fali olarak anılabilecek olan bu tür falda *arrâf**, su dolu bir kaba bakarak suyun aldığı renk ve şekillerden birtakım anlamlar çıkarmakta, gelecek hakkında tahminlerde bulunmaktadır. *İhtilâc*. İnsan vücudundaki çeşitli organların seçirme, kaşınma gibi hareketlerinden muhtelif mânalar çıkarak bunları iyiye veya kötüye yorma şeklinde yapılan falların ortak adıdır. *Ketfe*. Kürek kemiğinin rengine göre fala bakma yöntemidir. *Tark* (veya *kehanet*). Çakıl taşları, hurma çekirdekleri, nohut, bakla gibi nesnelerle açılan fal türüdür. *Firâset* (kıyâfe). İnsanların birtakım fizyolojik özelliklerinden onların karakter ve huylarını tesbit etme yöntemidir.

Âlemi duyular ötesi (âlemü'l-gayb) ve duyulur (âlemü's-şehâde) şeklinde ikiye ayıran ve her ikisinin de mutlak hâkimiyetinin Allah'a ait olduğunu bildiren (ez-Zümer 39/46; et-Talâk 65/12), duyuların idrak sahası dışında kalan her türlü gayb bilgisini de sadece Allah'ın bildiğini, O'nun bu bilgilerden dilediğini ancak dilediklerine bildireceğini önemle vurgulayan (Âl-i İmrân 3/179; el-En'âm 6/50; en-Nahl 16/77; el-En 72/26-27) Kur'ân-ı Kerim'de fal kelimesi geçmemekle birlikte Câhiliye dönemi âdetlerinden biri olan şans okları ile (ezlâm) fal tutup kısmet arama uygulaması şiddetle yasaklanmaktadır (el-Mâide 5/3, 90). Teyhid akidesini zedeleyen, putlarla istişare etme veya onlardan yardım beklemeye gibi Câhiliye âdeti izleri taşıyan, insanı sağlam bilgi kaynaklarına ve gerçek sebeplere başvurmadan alıkoyan her türlü faaliyeti bâtil addederek yasaklayan İslâm dini fal ve falcılıkla ilgili işlemleri de bu kapsamda mütalaa etmektedir.

Kehaneti ve kâhinlerin eylemlerini kesinlikle hoş karşılamayan Hz. Peygamber'in, Câhiliye dönemi Arap toplumunda görülen ve kuşların adları, sesleri ve